

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԼԵՂՈՍՏԵՆԻ ԱՅԳԱՍՏԻՈՅ ԱՆՃԱՆԼԵՆ

(Հարստիւն—իւնիսն էս—Փրէն*)

2.

Եմպերիկի Հայք յամին 1518 Աւետման նախնիքնայ օրն (24 Մարտ) իրենց դատաւարապետի Սիկիզմանու Ա. թագաւորին ներկայացուցին ի քաղաքս՝ ի Հայէ ի լատին թարգմանեալ Թագաւորն, որ սերունդեան ուրիշ ծանրակշիւ գործող զբաղած էր, չկրցաւ անմիջապէս նոյնը կարգաւ եւ քննել, բայց խոստացաւ նոյնը կատարել ըստ կարի փութով եւ ճշգրտեմամբ, եւ յորդորել Լեմպերիկի Տիրապետներն՝ որ Հայոց հետ խաղաղութեամբ վարուին եւ անոց իրաւանց բռնաբարութիւն մը քննեն։ Հայիկ 1519ին Մարտ 5ին Հայ իրաւանց դիտուած եւ խոստացուած ընթերցումն վերջացաւ եւ այս քննեալ իրաւանց թագաւորական հաստատութիւնն ելաւ։ Այս առթիւ արուած վաւերագրային մէջ կը ծանուցանէ թագաւորն, որ Հայ իրաւանց ի լատին թարգմանութիւնն իրեն կարեւոր երեւցած է, որպէս զի կարող ըլլան հասկնալ զայն քաղաքային Վլյմին եւ անոնք՝ որ Հայոց հետ իրաւաբանական խնդիրներ սնինք. վասն զի վերոյիշեալ շարք դեպքերէր զոսո՝ Հայոց իրաւաբանական խնդիրներուն մէջ Հայ իրաւանց համեմատ քաղաքային Վլյմին վնջ Հայ Աւագանդին հետ պիտի գտանք, եւ այս իրաւանց մասին Հայոց եւ քաղաքին հաստատութեան մէջ վնջեր ծագած էին, Կեդրոնացուած իրաւունքը թագաւորն իւր խորհրդակցանոց հետ հասուն խորհրդով քննելէն եւ քանի մը յօգուածոց մէջ քննելէ քան փոփոխելէն եւ ուղղելէն ետեւ, որոշեց զայն իւր այս թղթին յարել եւ վերադին հաստատել, այնպէս՝ իբրեւ թէ մինչեւ ցայժմով ի գործածութեան ըլլար. այսինքն՝ երբ Հայ մը իբրեւ ամբաստանող ներկայանայ՝ կը պարտաւորի ամբաստանելուն առեանն երթալ. իսկ ի՞նչ է Հայ մ'ամբաստանուի, քաղաքային Վլյմին Հայ Աւագանդին հետ Հայ իրաւանց համեմատ պիտի գտանք, ի բաց առեալ այն շարք դեպքերն, որոնց մէջ Հայք նաեւ իբրեւ ամբաստանեալ Մարտիպարիան քաղաքային իրաւանց ենթարկեալ են։

Բուն Հայ իրաւունքն թագաւորական հաստատութեան խնդիրուն մէջանք սոցաւարուած է, եւ ունի տանն անթուազրեալ եւ անվերնադիր զուիններ, որոնք Հայ թագաւորացի եւ իշխանաց (Ուլաննէս, Թէրզ, Եւն.) ի արուին, եւ Կիւսկին տնելու, արգարութեան գործադրութեան, հաշտեցնելու փորձի, ամբաստանելուն ինքզինք արգարացնելու համար երգում ընելու իրաւանց, վկայից ցուցման, կտակի, հարսնախառնութեան, օժտի, առնանիւղ եւ արդց ժառանգելու իրաւանց

* Այս յայտանով կը վերջացնենք * Լեւոստանի Ազգային անցումն, հատուած. իսկ անփախ ճոխպէս Նեսադրուական մասերն անանմին ապագութեամբ լոյս կը տեսնեն։

վրայ են, Ունի դարձեալ 124 թուարեան եւ մեծաւ մասամբ վերնագրով զուիններ, որոնցմէ եւ ոչ մին շատ երկայն է, այլ շատերն շատ կարճ են։ Անոց մեծ մասն առանկանն եւ պատմական իրաւանց կը հայի, եւ առաջիններէն ի մասնաւորի պահանջելու իրաւանց վերաբերեալք համեմատաւար շատ են։ Կան նաեւ դատաստանական ընթացքին եւ ոստիկանական կանոններու որոշումներ, Բայց վարչութեան եւ հպատակաց մասին՝ միայն քանի մը յիշատակով ինչ կան։ Ամբողջ իրաւանց մէկ մեծ մասն հին եւ նոր կտակարաննէն, Աւաքելոց եւ Ս. Հայր խնդրերէն եւ Աւետարանէն առնուած է. մէկ մասն յեցած է ազգային կենաց յարաբերութեանց եւ սեպական ըմբռնման վրայ. մէկ մասը կը ցուցնէ նշանաւոր միջանունութիւն մը օտար՝ եւ ի մասնաւորի գերմանական իրաւանց յօդուածներու հետ։ Ամբողջին յարաբարութեան մէջ ծրագիր մը չկայ. միայն յարդարող իրաւանց շէր զուիններու մէջ երբեմն կապակցութիւն մը կ'երեւայ. իսկ խմբագրողին վրայ գիտնական եւ իրաւագիտական երթուիւնն մը չ'երեւար։ Սակայն ամբողջին մէջ կայ յստուի հոգի մը, որ այս իրաւաբանական յիշատակարանին յստուի կարեւորութիւնն մը կու տայ, եւ բարեբախտաբար թէեւ Սիկիզմանու Ա. փոփոխութիւնն ըբած է, անաւատ է մնացած. վասն զի այս փոփոխութիւնը իբր յուսելուած իւրաքանչիւր որոշման ապի գրուած են, առանց անոր ամբողջութեան վնասելու։ Այս կարեւոր փոփոխութիւնը կուսան մը կ'ըլլան որոշելու այն ժամանակն, երբ դատաստանագիրքն յորինուած է. այնու՝ որ սնով անտարակուսելի եղանակաւ կը տեսնուի, որ այն իրաւաբանական յիշատակարանին խմբագրութիւնն յստու է քան զվերոյիշեալ վճիւռ Լեւոյց թագաւորին, որով Հայոց սեպական իրաւաբանութիւնը կը սահմանուի։ Բայց թէ այս վճիւռն որչափ յստու խմբագրուած գնելու է, կարելի չէ ճշդիւ որոշել. Թուարեալ 124 զրուսներն ներկայ վիճակին մէջ ստուգել Հայոց Լեւոստանն (կամ Ռուստոսան) զաղծելէն ետեւ գրուած են։ Ձայն կը ցուցնեն ի մասնաւորի ոչ սակաւ սլաւական բառերն, որոնք — Ազգաց իրաւանց մէջ մտած գերմաններն բառերուն պէս, — բնագրին մէջ գրուած են լատիներէն բառերն հասկըցնելու համար եւ Հայ տամար գործածուած են. նոյնպէս կան մէջ յիշատակութիւնք՝ որ կը ցուցնեն երկրի վարչական իշխանութեան եւ իրաւաբանութեան հետ Հայոց յարաբերութիւնները. Կան փերմանական իրաւանց Լեւոստանիին ինչպէս յիշեցնելը, կը ցուցնեն այս ենթագրութիւնը։ Յստաւնութեայ 10 անթուագրեալ զուիններն ալ իրենց արդի վիճակը շատ յստաւագայն առած չեն, թէեւ ըստ բովանդակութեան շատ հնազանդ ժամանակներու. կարեանն հանուիլ ։

* Ըստ Մինոսայ Գինէ. 1020 տարին, Ritter, Erdkunde, X, 598.

* Վահան Ե. Վ. Բառաստանց Միլիար Գուլի Գալուստեան Հայոց (1830, Լիվոնիան) հրատարակութեան մէջ (Թեմաքիւն. էջ 28) կը գնէ Լեւոստանց եւ Միլիարեայ ցուցման համեմատ համեմատութեան հետ Գալուստեան թղթը. որով կը տեսնուի, թէ Լեւոստանիին ցուցման համեմատը քաղած են ըվ Միլիար Գուլի ցուցման համեմատը եւ իրենց յարաբերութիւններուն յարմարե-

Սոյն իրաւաբանական յիշատակարանն յիշեալ իմացագրութեան ինչպէս նաեւ իւր իմացադրին եւ իմացագրութեան եղանակին վրայ յիշատակութիւն մը չունի։ Այսպէս միայն կ'երեւայ, որ միայն առանձնականի մը գործը չէ, քանի մը բացառութիւններ, զոր կը գործածեն իմացագիրը, օրինակ՝ իշխանութեան եղանակ մը կը ցուցնեն։ Այսպէս օրինակ տեղ մը կ'ըստինքն՝ « Ըստ իրաւանց կը հրամայեմ ձեռնի », ուրիշ տեղ մը « Զոր եւ ոչ մէկը այսպէս պահէլ սահմանեցինք », Բայց թէ ո՞վ է այս իշխանութիւնը գործադրողը՝ չի կրնար որոշ բառով։ Ըստ հաւանական է, որ քառասունը գէթ արտաքայ կարգի մեծ ազգեցութիւնն Մ'ունեցած են ի իմացագրութեան։

Եւեւ ըստ իրենան այս իրաւաւորը Լեմկերկի Լայոյց սահմանաւ էր, բայց ինչպիսի պատճառ մը թէ իմացագրութեան՝ որ միայն Լեմկերկի Լայոյց համար պարտաւորիլ ըլլայ։ Քանի մը որոշուեալ աւելի հաւանական երեմացընէ լուս տաւ, այնուհետք ի կենթադրեն տեղական յարաբերութիւններ, որոնք Լեմկերկի մէջ երբեք չէին կրնար հանդիպիլ։ Այսպիսի են, որորոշ նաւարկութեան եւ այգեատաներու մասին որոշումներն։ Եւս աւելին տաւ զուրիները միայն Լեմկերկի Լայոյց համար չեն՝ այս մասին ըսածնէս ինքնին յայտնի է, եւ որովհետեւ Լեմկերկի հայ հասարակութիւնը բովանդակ Լեհաստանի եւ կարմիր Ռուսիոյ մէջ ամենէն նշանաւորն էր, կրնայ երեմացագրութեան՝ որ գեղերու միւս հայ հասարակութեանց մէջ ալ նոյն իրաւաբանական յիշատակարանը ճիշտութիւն ունէր։ Այս հասարակութիւններէն մեկուն մասին, այն է արուարձանի մէջ Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն կալուածներու վրայ զալովողներու մասին, կայ վաւերագիր մը, որ կը ցուցնէ թէ Լեմկերկի Լայոյց իրաւունքն իրենց համար ալ կ'արժէր։ Այս նշանաւոր վաւերագրին մէջ՝ Վլասիլաւ Բ. 1415ին յիշեալ կալուածներու մէջ բնակող Լայերն Ռուսներէնքուն իրաւունքն հանելով՝ Լեմկերկի Լայոյց իրաւանց կ'անցընէ, կու տայ իրենց պատուութիւն պաշտօնական անձանց թագաւորական իրաւատուութենէն եւ իշխանութենէն, այնպէս որ միայն իրենց Վլայի ըստ աւելի ներկայանալու կը պարտաւորին։ Իսկ Վլային միայն Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն այն ժամանակի ռոմկապետներու կամ թագաւորական առջեւ ներկայանայ, եթէ թագաւոր թագաւորական թղթով մը զինք կ'անէ։ Բայց այն առեւն ալ առիկայ միայն յիշեալ հայ իրաւանց համեմատ պատասխանատու է։ Սակն յայտնայ եւ գրամական իրաց նկատմամբ՝ այն երկիրներու մէջ լիւրի իշխանութիւն ունենող Լայ Վլային Լեմկերկի Լայոյց իրաւանց որոշման համեմատ գաւառի եւ օրոշեւոր, ուղղակի եւ պատմական։ — Սակայն առանց մեծ ծանրակշիւթիւնի գնելու այս վաւերագրին վրայ, որուն միայն 1519ին ընդօրինակութիւնը կայ թագաւորական գիւտանի մէջ, եւ որպէս կ'երեւայ՝ ոչ անկասկածելի վաւերագիր է, յիշեալ

երեմացագրութիւնը զորացնելու համար կրնայք մտադիր ընել նաեւ այն պատաւային՝ որ հայ գաւառատանագիրն յայտնոր գտնուած ձեռագիրներուն թիւն նոյնին մեծագոյնն տարածուիլ կրնայ երեմացագրել տալ ։

Այս գաւառատանագրին լատին եւ լեհ ձեռագիրքն կան յայտնոր, որոնցմէ առաջինը — ինչպէս կ'երեւայ, — աւելի հազուագիւտ մը հնագոյնն են քան վերջինը։ Լատին ձեռագիրը յայտնի երկու հատ միայն գտնուի։ Մէկը որ 26 (կամ 13 կիսածալ) թերթ մագաղաթէ թուի կաշւով կապուած, ամբողջլայնութեան գրուած, լայն լուսանցքով, եւ կը գտնուի հոս (Լեմկերկ) քաղաքային գիւտանի մէջ, կը կրէ Լեհաստանի թագաւորութեան փոխտանտնպետին՝ Բշկովիչի Պետրոս եպիսկոպոսին ստորագրութիւնն։ Ուստի վաւերական օրինակ է։ Թեւեւ այժմ վրան կ'իկն մը չկայ, բայց ինչպէս կ'երեւայ՝ կար առեւն մը։ Միւսը կը գտնուի կայսրին թղթին, Լամպարական գրատունին։ Սակից մագաղաթապատ է, ունի 42 թուագրեալ մագաղաթեայ փորթիկ քառածալ թերթեր, եւ նոյնպէս բարձր լայնութեան գրուած, եւ աւելին եւս յաւերք յատկանի տիպանի ունի։ Statuta juris Armenici per Sigismundum primum Regem Polonie pietissimum approbata et confirmata iussu ac mandato eiusdem Regiae Majestatis ex lingua illorum nativa in latinum sermonem translata et hic fideliter ex exemplari descripta. (Գաւառատանագիրը հայ իրաւանց ըննեալ եւ հաստատեալ Սիկիզմունտ Ա քարեպոյտ թղթաւորէն Լեհ հայ եւ շարին թագաւորական Մեծ վարչելութեան հրամանաւ եւ կամար իրենց լեզուէն ի լատին թարգմանեալ եւ հաստատութեան օրինակէն ընդօրինակեալ)։ Սակից առաջինը հետ այնպէս ճշգրիտ կը միաբանի, որ ըստ հաւանական է, թէ անկէ ընդօրինակուած ըլլայ, միայն ասոր մէջ անոր քանի մը յայտնի տառասխալներն ուղղուած են։ Առաջին եւ երրորդ թերթին վրայ նշանաւորած ստ խօնքը՝ Convent Leopold. Carnelit. discalear. (Վանատուն բակտան Կարմրակալանայ Լեմկերկի) կը ցուցնէ ձեռագրին նախկին տեղը։ Այս ձեռագիրն առաջինը շատ ետքը գրուած չէ։ Այս երկուքն զամ ուրիշ լատին ձեռագիր ինծի ծանօթ չէ եւ ոչ տեղ մը ։

Սիկիզմունտ Ա 1518-ի վերոյիշեալ գաւառականի մէջ Լայոյց աղաւթ թողած էր հայ իրաւանց լատին կամ ռուսերէն թարգմանութիւն մը իրեն

1 Լեմկերկի Օստրոյիկ մասնագրադարին (Bibliot. Ossoliński) մէջ տեսած եմ մեծագոյնը (1032 էլ) մեղադրելի մը № 1590, այս վերագրող. Akta Sądu atamiaławowiego ormianiskiego z lat 1692-1702, z notatkami po brzegach pismem ormianiskim. (Սլաւոնիկի հայ գաւառականի արձանագրութիւնը 1692—1702, Հայադիր ծանօթութիւններով լատինացի վրայ)։ Վիկիլ Սլաւոնիկ, քաղաքին (140 քիւմ)։ Լեմկերկի հոստ)։ Հայ ատներն 1692—1702 ըստ գաւառատանական արձանագրին է լեհերէն լեզուաւ։ Ինչպէս եւ որ այս առեւն ալ թագաւորէն վաւերացեալ գաւառատանագրէն միայն կարող էր գործածել։ Մտաւորութեան արձանագրէն որ այս արձանագրին մէջ հայ առեւնը կը կազմէ, Վլայի մը եւ հնէր թարգմանող, եւ քան ինքն երբէք։

2 Կայ 3-րդ օրինակ մը Վեմիսիկի Պիտիկաթանի մասնագրադարին։ Յետ ինքնան, Հնախուսութիւն, Հայք. Բ. էջ 305.

ցուցած։ Ուստի, ինչպէս թուական մը 128 դուրսներ, նոյնպէս թուականի 10 դուրսներ չեն հնագոյն քան գաւառատանագրի Մեմիսարայ, որ գրեց 1184 եւ 1218 տարիներու միջեւն մէջ։

ներկայացրել: Ռուսներն թարգմանութիւնը՝ որ կը գտնուին, լատին բնագրէն թարգմանուած են եւ ոչ հայ բնագրէն, որուն գոյութեան վրայ ամենեւին ծանօթութիւն չունիմ: Ինչպէս ինծի ըլլին, Գաղղիոյ տեղութեան Ցափնական դեսպանն Տարցուցած է տեղւոյ հայ Արքեպիսկոպոսին, թէ հին հայ իրական ձեռագիր մը կը գտնուի, եւ ասիկայ ժխտական պատասխան տուեւ է, որ աշուղտ դատաստանագրին հայ բնագրէն գոյութեան նկատմամբ է: Լեհերէն ձեռագրէն մինչեւ ցայժմ նոյնպէս մէկ հատ միայն է մեքնուստ ծանօթ է ինձ. բայց ասոր տերն, ֆոն Պիլեյօվսքի, որ նոյնն աշուղտար ինծի գործածելու յանձնած էր, ծանոյց՝ թէ ուրիշ տարւոյ նոյնպիսի ձեռագիր ի պալատին եւ ի Ռուսական իւր հաստատն տեսած է: Այլորոշեանակն կարգաւ թարգմանութիւն մը կը գտնուի. քաղաքային դիւանին ցուցակին մէջ, բայց եւ ցայժմ վայրագար գիտուեց: Պիլեյօվսքի շատ մաքուր պատկան լիզիկայ օրինակն՝ բաց ի հայ գատաստանագրէն թարգմանութենէն, որ 1601ին հայ Աւագանային հրամանաւ եղած է, ունի նաեւ ուրիշ շատ կարեւոր աղբիւրներ հայ իրականեց: Այսպէս 10¹ թիվին վրայ կայ Վայիթին հայ տառ:

Ի թէ այս գաղափարակը հայերէն բնագիր մ'ունի, չի կրնար ապառաւտուիլ. զան զի սոցոյ դիտեց՝ որ 1850Էին ի վեր հայ տառակց գոյութիւն ունէր ի Լեհաստան, եւ այս տառակն ունէր բնագրական իւր օրինակ մասնաւոր: Արքեպիսկոպոս Ժամար Տարցուն ըզլաւ մասն զի այնպիսի վէճերէ կ'ստէ: Հայտնի պատմականագրէրը լատիններէն կամ առիճներէն թուի թարգմանել, որպէս զի թագաւորն եւ պալատականոր տնայ ճառակն եւ Լայոյց իրաւունքները չեղանարարելու մատչելի ըլլաւ: Թոյլ որ 1800էն յառա՛ք արձանագրուած զի դատին հայերէն են, որ իրենթագրէ նաեւ հայերէն գատաստանագրէ: Բայց ինչպիսիք որ այս հայ բնագրին: Երկու չեպէ միայն կրնան իմացալիւ լատին թարգմանութեան իրարմ: Երկուսն ունենին ձեռն, այնքան իրարմ իրենք: Գրել գատաստանագրէն եւ Լեհաստանը, որտէ յետոյ թագաւորին պատճառման տոկոսով աւել հաւաքելով եւ յարմարեցնելով լատին թարգմանութիւն մը ներկայացուցին թագաւորին. եւ կամ արդէն ի վաղուց ունէին Գրիգ. գատաստանագրէն հաւաքածոյ ըոր իմացալութիւն մը, որ դաժմեցին. Ազաճիստի եւ Լեզիկերի հայ տառներէն մէկ ի գործածութեան մը միջեւ. 1819: Ի վերջին ինծի հաւանական չեղեալս, քանի որ ցայտը չէ գտնուած այսպիսի հայ տառի մը, եւ չէյս տեղ մ'ոյս ճարին միշտակորէն, եւ թէ ի լայ տառակ Պիլեյօվսքի լատին գատաստանութեան յաւանարանին մէջ տրուած վերիցից տեղեւորութիւնը թէ «Շքեղ քաղաքական եւ նոյն իսկ Սիկիզմուս թագաւորն պատրաստուած բնագրէր հայերէն եւ լատիններ լեզուաւ եւ գտնուի Տիտոս Ճալինկի կոյնին ճով, Ինչպէս ի հայերէն ինձ Վիկինմուս Բալ հայաւորս քանաւորեց, զոր յառա՛ք իր քերէն Բաասաններն (Յալթըն. էջ 26) եւ Ելեան (Բալի օրինակն, Ս. Պետերբուրգ. 1883, Յալթըն. էջ 20, 21, 22): Սակայն մեծահայտ քանտափոխիչ տուած այս տեղեւորութիւնը կ'երեւոյ թէ չէ՛ր չուրի. զան զի պարտ չէյս այս մասնակն նոյն ինչպիսի մասնակցարձանն ի ձեռնակաւ գիտեցի հանդեսովք Տիտոս Ճալինկի կոյնին այսոնք՝ ինչպէս Շք քաղաքայինքն ի գտնեցաւ (Բորչալուսկն Լեհաստան) եւ ինչպէս Շքոյ դրապան գրեց ինձ. թէ Ճալինկի ինչպիսի գտնեցալիք գրաստն մէջ այսպիսի մասնակն չէյս, եւ թէ կարելի է որ ինչպէս Շքոյ Բարեղ ունեցած գրաստնն ըլլայ, ուր եր քանի ինչ այսմ: Ինչպիսիք նամակին պատասխանին այս եղաւ՝ որ այս մասնակն չի գտնուի եւ չի կարելի ի Զարգիցելի ինչպիսին, որով տուեւ է ինչպէս Շք, քաղաքի մէջ մասնակցարձանն մէջ ըլլայ: Եւ, որ նոյն մասնակցարձանն անմար Շեաստանէն, զգրեց: Քաղաքի մասնակցարձանիս, որ նոյն ինչպիսի պատասխանի տուաւ, տեղեւորելով՝ որ եմէ ըլլալ շատ դիւրին եր գտնել, քանի որ մասնակցարձանն ունի քաղաքային նոր եւ կանոնաւոր քուցակ: Իրենն, Ինչպէս չէյս այսպիսի հայ գատաստանագրէր ընդօրինակութեան մը հնարը, չէյս նաեւ բնագրին: Եւ. Թ.

Նին ցուցնելու ինամոյց եղանակին վրայ գրութիւն մը. դարձեալ՝ գրիթէ 20 թուղթ 1604ին տրուած եւ բնագրէն թարգմանուած որոշունքը հայ իրականց գատաստանին եղանակին եւ գործարարութեան մասին, որտեղ ինծի բոլորովին անձամբ էրն: Նոյնպէս գրեթէ 30 հատ լատիններէնէն թարգմանուած թագաւորական արտօնութիւններն եւ վէճիւններ Լեզիկերի Լայոյց համար 1856էն— 1672 որոնցմէ ոմանք կ'երեւոյ թէ քաղաքային դիւանին մէջ չկան: Վերջին (137¹) թիվին վրայ վերջապէս կայ թեոդորոս Դրսին 1062ին Լայոյց տուած արտօնագրին լատին թարգմանութիւնն այս վերնագրով՝ ծանօթութեամբք յետնագոյն ձեռագրի մը՝ Privilegium a Theodoro Duce Russiae Demetrij filio Armenii anno 1062 datum in archivio iudicium Leopold. Armenorum in originale reperiibile, in metrica Regni Poloniae ex Ruthenico idiomate in latinum transpositum et oblatum. Այս օրինակն չի կրնար ժե՛ գրութի վերջէն շատ յառա՛ք լրացած ըլլալ: Եւ.

Որպէ՛ք ալ յարմար ըլլան Սիկիզմուս թագաւորին գործարարած միջոցներին՝ Լայոյց եւ քաղաքին հաստատութեան մէջ եղած միասուն կոնիւնքուն վերջ տալու, սակայն չկրնան ընտ նոյն արդիւնքն յառա՛ք բերել: Թեւեւ անով Լայոյց իւրաքանչիւրանց զիջել շատ կողմանէ ճշգրտային որոշուեցաւ. եւ կոնիւնքուն շատ առիթներ հայ իւրանոց թարգմանութեան եւ թագաւորական քննութեամբ եւ հաստատութեամբ բարձաւ, սակայն միւս կողմանէ՝ այնու իսկ նոր կոնիւնքուն եւ վէճերու ետեւ բացուեցաւ: Այսպէս, Լայց այնուհետեւ յանձն չէին աւանդ որ իրենց գատաստանին մէջ Աշ—հայն վրայ ըլլայ, եւ իրենց այս քնդգիմութեան իրեն չէյս: Թագաւորն նոր հաստատուած իրականց որոշումներն յառա՛ք կը բերէին: Անոր համար 1521ին հրամայեց թագաւորն՝ որ այն գիպաց մէջ, որ Լայու եւ Աշ—հայու մէջ է խնդիր, նաեւ Աշ—հայն հայ տառնին մէջ կարենայ վկայ ըլլալ: Բայց ասով վէճը չլեզնացաւ. մասնաւոր թէ Լայոյց նոր տառալորութիւններովն եւ պատճառներովն աւելի ստատակոյն, ինչպէս յայտնի է Սիկիզմուս Աի 1523 Մարտ 11ին տուած մէկ վճռէն, որով կը սահմանուի թէ կա՛ թողիկոս եւ առիթն վկայց չէյս տառնին մէջ թէյս պիտի տրուին, եւ թէ նաեւ հայց քաղաքային տառնին մէջ կրնան վկայ ըլլալ, որ վկայութիւնն վերայիւնց վկայութեան հաւատար գորտ:

Նոյնը շոյն կամ շատ նման օրինակ եր իմ տեսնեա ի Լեզիկերի հայ Արքեպիսկոպոսի ճով. որ նոյնպէս միասն մամբ թիվից վրայ գրուած եր լեհերէն, եւ ետեւ թագաւորական արտօնագրերու լեհերէն թարգմանութիւնը կար: Լեհերէն թարգմանութիւնն արդէ 1869ին հրատարակեալ է Մարզով Գարսին, հայ գոմիթիկան մեծանուն իրոմարին իւր Rys Dziejow Ormiańskich (Tarnopol, 1869) հետապից երկաթեղութեան մէջ (էջ 203—261): Այս մէջ թարգմանց գլուխներն 125 են. զան զի լատիններ բնագրէն 122, զիսկ վերին թան անմասնակն եւ 123 դրած է իւր լեհերէն օրինակին համեմատ: Ինչն ալ իւր առեւե ունեցած է երկու օրինակ լեհերէն թարգմանութեան: Այս ծանօթութեամբ կը լայնայ Բաասանայից Եալթընի 21գ. ծանօթութեանն (էջ 27), որ Շեղեանին տարածած մաս հաւամբը կրնաւ է մնացած: Եւ. Թ.

Տես այս արտօնութեան վրայ Bibl. naukow. zaklad. Ossol. I. 70.

թիւն պիտի ունենայ, եթէ միայն վստահելի ան-
ձինք են վկայը: Դստե Հայ ատենի կողմէն վկայը՝
Եւ ինչ որ Հայ առաքելութեան օգէ, պարտաւոր են երդու-
մը: Եւ եթէ Մակեդոնացիներն իրաւունքն այնպէս
պահանջէ: Այն խնդրին նկատմամբ՝ թէ որ ատե-
նին մէջ Հայ առաքելութեան մասին պիտի կատարուի,
կը սահմանուի՝ որ այն միայն քաղաքային ատենին
մէջ կատարուի, ինչպէս նաեւ Հայոց անշարժական
իրեւ ժառանգելու խնդիրներն, եւ նոյնքան քաղա-
քային ատենին գիւնամարտին մէջ անցուի: Հայոց
անշարժական աստղաւորաց տեւութիւնն ուրիշին
անդրեւել պիտի կատարուի քաղաքին մէջ թիւն եւ
երկու Հայ Աւագանոյն ձեռքը, որոնք այնչեմեւ
իր Տիւղիպատոսաց պիտի ծանուցանեն եւ քաղաքին
ատենական գիւնանին մէջ նշանակել պիտի տան:
Ուրիշ որոշում մը ինչպիսիք թիւն կու տայ ատենի
առաջ ներկայացուցիչը՝ զինչ որ՝ որ լուրի ինչպիսի-
թիւն ունենայ, բայց ասիկայ վճարեալ փաստա-
ւան պիտի չըլլայ: Դստե նշգիւ որոշուցեալ այն
խնդիրն, որուն վրայ վճար վճի կ'ըլլայ, այսինքն՝
թէ ամեն յանցանաց իրեւ, ինչպէս բռնաբարու-
թիւնը եւ ամենայն ինչ՝ որ կենաց, պատուոյ եւ
բարի անուան յափշտակութեան կը հայնի, եւ աս-
մեն ամբաստանութիւն՝ որ նոյն պատճառաւ իրեւ
յանցանց կը դատուի, քաղաքային ատենին կը
վերաբերի: Բայց ասիկ՝ այս վճիւն կ'որոշէ, որ բա-
նարկուին այն Հայերն, որոնք քիչերէնը կուի
կ'ընեն, եւ այս պատճառաւ վճարելու գրամական
պատիժը կը սահմանէ: Գարեկալ՝ կ'որոշէ Հայոց
այն իրաւունքը, զոր ունին իրենց ծառայքը քաղա-
քին բռնաբար մէջ զինելու եւ ըստ ամենայն պատ-
ժելու: Ի բաց առեալ գիտաւոր յանցանքներն՝ ու-
րոնք քաղաքին ատենին վերապահուած են: Վեր-
ջապէս կը սահմանէ՝ թէ ինչպէս ճշտածելու է այն
Հայերն, որոնք փոխ-Տիւղիպատոսներ կամ միլիթը
կը նախատեն: Այս դատին Հայ Աւագանին ալ
պիտի կանչուի:

Ասկայն կուի շփեցաւ, մանաւանդ թէ
հետզհետեւ աւելի ծարալեցաւ. այնպէս որ գրեթէ
շատ ժամանակ չանցաւ, Հայք դարձաւ թագաւա-
րին առջեւ ամբաստանութեան եւ տրոնմանաց կոյտ
ը հանգեցին: Խնդիրը մեծաւ մասամբ երկայն ատեն
վճռուած եւ յաճախ որոշուած իրաց վրայ էր, եւ
յաճախ նոյն իրաց վրայ տրուած թագաւորական
վճիւրք եւ արտօնութիւնք իրենց թէ եւ անպայման
անվարանդութեամբ՝ վճռող կողմանց կուտար-
բութեան նոր առիթ իւր տային՝ երկու կողման ալ
պահանջութեան արժեքներու: Հայք կը արեւելին
թէ՛ քաղաքին Տիւղիպատոսներն տալարեալ որ կեր-
պով իրենց իրաւունքանութեան կը խառնուին, ա-
ռանց գիտութեան եւ հասանութեան Աւագա-
նոյն՝ Հայեր կը բանտարկեն, եւ նոյն իսկ Հայ եր-
դուեալ մը բռնութեամբ ձերբակալուած են, եւ չեն
թողուր որ օտարականներն եւ քաղաքին բանտն
րենց ալ գործածեն: Եւ բայց ասիկ՝ անմահական իրաց
եւ վերաբարման մասին իրենց իրաւաբանութեան
գործադրութիւնը կը բռնաբարեն եւ կ'արգելու-
նէն թողուր քաղաքին մէջ եւ անարարաններն ու-
նեցած անշարժական իրերը ծախել: Թիւլ չեն
տար՝ որ Հայք ժողովք ընեն: Կ'արգելու յատենի

աթոռ ունեցող վեց Աւագանիէն զատ՝ ուրիշ վեց
ալ ընտրուի: Ապրանքով բեռնարարեալ կառք մը
առանց պատճառի կը բռնեն կը կեցրեն: Եւ վեր-
ջապէս՝ թէ քաղաքային վարչութեան իշխանաւ-
թիւնն անշախն կ'ընդարձակեն, եւ այս անպատճառ-
աւ ձերբակալութիւններ կ'ընեն, կ'արգելու օտար երկրա-
ներ երթեալ մտնի եւ արշաւի առաւտուր ընելու:

Թագաւորն իրը քննելէ ետեւ 1563ին
Յունուար 19ին Բեզերհիմի բնոջ հանուր ժողովին
մէջ սահմանեց յեականայն այսպէս: Այն ամէն իրաւ-
արանական խնդիրներն, որոնք Հայոց քաղաքին
մէջ կամ յարուարանեալայն ունեցած անշարժական
իրաց կը հայնի, երբ ասոնք քաղաքին իրաւաբա-
նութեան տան են, ոչ թէ Հայ Աւագանոյն
ձեռքը, այլ փոխ-Տիւղիպատոսն, Տիւղիպատոսն,
միլիթին եւ քաղաքին Աւագանոյն ձեռքը պիտի
դատուին. եւ այս այնպէս՝ որ եւեթ խնդիրն Հայու
եւ Ու-Հայու մէջ է, ըստ Մակեդոնացիներն իր-
ականց, իսկ եթէ Հայու եւ Հայու մէջ է, ըստ Հայ-
կական իրաւանց դատուի, փասի զի իսկ իրաւանց
ժառանգելու կարգն Մակեդոնացիներն կը տար-
բերի: Հաստատուած ժառանգական աստղաւոր-
ներն կրնան Հայք իրենց իրաւանց համեմատ բաժ-
նել: Իսկ աստղաւորք տեւութիւնն ուրիշին ան-
յոյնել՝ նախորդ վճիւնը համեմատ՝ միլիթին եւ
երկու Հայ Աւագանիւ ձեռքը պիտի ըլլայ, որ եւ
քաղաքային ատենին առջեւ անվարկայ պիտի
հաստատուի: Դոյն վճիւնը համեմատ՝ անշարժա-
կան իրաց մէջ իրաւունք մ'ուրիշին անցընելն, ու-
րիշէ մ'իրաւունքն ստանալն եւ աստղաւորք բա-
ժանելն հաստատուութիւնը քաղաքային ատենին
առջեւ պիտի ըլլան: Դոյնպէս ամեն բռնաբարու-
թիւնը, սպանութիւնը եւ գողութիւնը այս ատե-
նին առջեւ պիտի ըլլան, ինչպէս նաեւ այն ամէն
զեպքերն՝ որոնք Հայոց կենաց, պատուոյ եւ բարի
անուան յափշտակութեան կը հայնի, իսկ վերա-
սրումը փոխ-Տիւղիպատոսն, Տիւղիպատոսը եւ քաղա-
քին միլիթն եւ Աւագանին ըստ Մակեդոնացիներն
իրաւանց պիտի դատեն, եթէ նոյնին ամբաստա-
նութիւնն իրեւ յանցանաց իր ներկայացուի: Եթէ
վերաբարման ամբաստանութիւնն իր քաղաքական
ամբաստանութիւն նկատուի, այն ատեն Հայք եւ
իրաւաբանչիւր ի նոյնանց ազատ են իրենք զիրենք
Տիւղիպատոսաց եւ Աւագանիւ պատենին ազատ կա-
ցուցանելու: Եւ միլիթն ու Հայ Աւագանիւ ա-
տենին ներկայանալու:

¹ Եւ միւրեք Օստրիւնիկի մասնաշաղաքներն մէջ ան-
սան են թագաւորին անվարկայն տուար մտնող մէջ Նոյ
1847, որ Լեւզերիկ Հայ ատենին 1734—1736 կատարեալ
դատար. արձանագրութիւնն է: Եւ միւր մէջ կը նշանակուի 1734
տարու Հայ դատարարաց անունը: որոնցմէ առաջինը
ստորագրեալ է Director, երկրորդին՝ Vice Director, իսկ յա-
ջորդ տասներեքը՝ Judges (Nationis Armenae) (Leopoliensis).
(Դատարար որ Հայ Ազգի Լեւզերիկ) Եւ միւր մէջ է 12
դատարարներէ կոչ Catalogus Honoratae communitatis
Nationis Armenae Leopoliensis, 1734: Այս ցուցակին մէջ
կը նշանակուի թէ Պատուաւոր (Honoratus) իսկ 1735թ. թէ
Այս մասնակցին վրայ աւելին ուրիշ մտնուի: Եւ թ.

